

De oudste sporen van Ostia

Van de Bronstijd tot de stichting van het castrum

Demetrius J. Waarsenburg

Onder de imposante resten van Ostia ligt een lange voorgeschiedenis verscholen. Over de aard en datering hiervan bestaat veel meningsverschil, omdat er tot op heden nauwelijks diepte-opgravingen in de stad zijn uitgevoerd. De problematiek spitst zich vooral toe op twee kwesties. De eerste betreft de stichtingsdatum van het *castrum*, het fort dat de kern van de republikeinse kolonie vormde. Historische bronnen vermelden de stichting niet, zodat voorstellen voor een datering goeddeels afhankelijk zijn van de schaarse archeologische vondsten uit het *castrum*. De tweede kwestie hangt samen met het waarschijnlijke bestaan van een veel ouder Ostia, ruim vóór de tijd van het *castrum*. Hierover is de Romeinse geschiedschrijving wél expliciet. Een uitgebreide en unanieme overlevering kende de eerste stichting van Ostia toe aan Ancus Marcius, de vierde koning van Rome (640–616 v.Chr.). Het probleem is dat er in Ostia tot op heden geen resten uit de Koningstijd zijn gevonden om de traditie te ondersteunen.

Ondanks deze beperkingen heeft de wetenschappelijke discussie van de laatste jaren veel nieuwe gezichtspunten over de oudste fasen van Ostia opgeleverd, vooral waar het de Koningstijd (en vroeger) betreft. Daarentegen lopen de data die voor het *castrum* worden gegeven, steeds verder uit elkaar. Deze bijdrage geeft een overzicht van de laatste stand van zaken en een nieuwe suggestie voor de bouwdatum van het *castrum*.

De eerste stichting

De Romeinen twijfelden er niet aan dat koning Ancus Marcius de stichter van Ostia was. Eusebius vermeldt in zijn *Chronicon* zelfs de precieze datum: in Ancus' twintigste regeringsjaar, ofwel in 620 v.Chr. Deze overlevering kan niet los worden gezien van de aanwezigheid van zoutpannen aan de Tibermonding en het grote belang van zout in de vroeg-Latijnse samenleving. Zout werd vooral gebruikt om voedsel te conserveren en was daarom zo'n onontbeerlijk product dat het lange tijd zelfs als betaalmiddel gold (vergelijk *salaris* uit *sal*, zout). Dit gegeven versterkt de geloofwaardigheid van de traditie aanzienlijk.

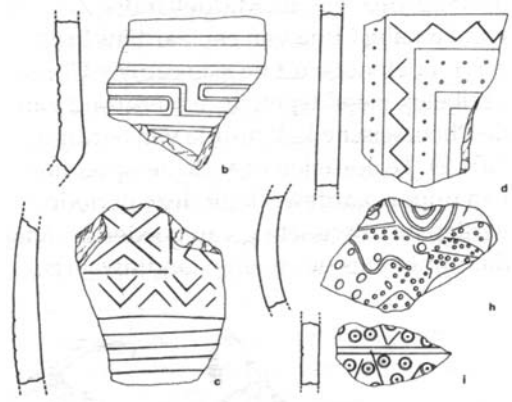
In de 19de en het begin van de 20ste eeuw, toen het gebruikelijk was alle tradities uit de Koningstijd als fantasie te bestempelen, zijn er niettemin grote vraagtekens geplaatst bij het bestaan van een voor-republikeins Ostia. Sindsdien heeft een reeks nieuwe archeologische ontdekkingen in en rond Rome echter geleid tot een aanzienlijke herwaardering van de oudste Romeinse geschiedenis.

Een van de eerste geleerden die opnieuw een lans durfden te breken voor het Ostia van Ancus Marcius was Russell Meiggs (1960), al vond hij het overdreven om van een echte 'stichting' te spreken. Hij stelde zich dit Ostia voor als een kleine en primitieve gemeenschap, levend in hutten van stro en leem, die zijn eigen voedsel verbouwde en bij gelegenheid een lading zout transporteerde naar Rome. En omdat onder het latere *castrum* geen sporen van

een dergelijke nederzetting zijn aangetroffen, suggereerde Meiggs een locatie iets ten oosten daarvan, tussen de *Via Ostiensis* en de oever van de Tiber, op een hoger gelegen terrein dat in de Oudheid moet hebben uitgekeken over de zoutpannen. Twee Ostia's dus, en dat is wat de Romeinse grammaticus Festus ook zegt: 'Ostia ligt aan de monding van de Tiber. Volgens overlevering werd het gesticht door Ancus Marcius, wat ofwel op de stad wordt betrokken ofwel op de kolonie die later is gesticht.'

De zoutweg en het *Forum Boarium*

Pas in de laatste jaren is duidelijk geworden dat de geschiedenis van Ostia waarschijnlijk nog veel verder teruggaat dan de Koningstijd. Ik wijs hier met name op het werk van de Italiaanse geleerde Filippo Coarelli, die sterke nadruk heeft gelegd op de relatie tussen de zoutpannen, de *Via Salaria* (de 'zoutweg') en het *Forum Boarium* in Rome (de 'rundermarkt'), waar zich een voorde in de rivier bevond. Minstens vanaf de Midden- en Late Bronstijd (1400–1000 v.Chr.), toen Rome nog niet eens bestond, was de zoutweg al in gebruik. Nomadische herders uit de Apennijnen daalden eenmaal per jaar met hun kudde af naar de vlakte van Latium en volgden daarbij de linkeroever van de Tiber. Bij de voorde lieten zij hun kudde oversteken en trokken dan langs de rechteroever verder naar de kust om zout te verzamelen. Het spreekt boekdelen dat de weinige Bronstijd-scherven die in Rome zijn gevonden, alle van het *Forum Boarium* afkomstig zijn (afb. 1). Ook in de ondergrond van Ostia zullen dergelijke scherven te vinden zijn. Uit vergelijkbare kustplaatsen met zoutpannen, zoals *Antium*, *Lavinium* en *Pyrgi*, zijn ze volop bekend. Dit alles maakt het waarschijnlijk dat er zelfs in de Bronstijd al enige hutten aan de monding van de Tiber waren verzetten, seizoenmatig bewoond door herders uit de bergen.



Afb. 1. Scherven uit de Bronstijd, afkomstig van het *Forum Boarium* te Rome; 14de–12de eeuw v.Chr.

In de Vroege IJzertijd (1000–750 v.Chr.) ontstonden er vaste nederzettingen in de vlakte van Latium, zoals te Rome. De jaarlijkse trek van herders uit de bergen bleef niettemin een vertrouwd beeld – en zo is het gebleven tot in het begin van onze eeuw. De voorde in de Tiber, waar de herders met hun kudde een stop maakten, ontwikkelde zich als vanzelf tot een marktplaats voor vee en zout. De opkomst van vaste nederzettingen bracht mee dat het dorp dat zich het dichtst bij de zoutpannen bevond hierover ook een zekere controle ging uitoefenen. Dit natuurlijke voordeel kwam evenwel niet Rome toe, maar het Latijnse *Ficana* aan de benedenloop van de Tiber. En het kan haast niet missen dat er in de IJzertijd een permanent bewoond dorpje ontstond aan de monding van de rivier, waar inwoners van *Ficana* de vrije zoutwinning van weleer in gereguleerde zouthandel omzetten.

In de vroege 8ste eeuw v.Chr. begonnen Phoenicische zeevaarders interesse te tonen voor de rijke metaalvoorraden van Etrurië. Griekse handelslieden volgden in hun kielzog en met de vestiging van de eerste Griekse kolonies in Italië, rond 750 v.Chr., begon een nieuw tijdperk. Na eeuwen van relatief isolement kwamen Latium en Etrurië nu in intensief contact met de hoogontwikkelde culturen uit het

oostelijk deel van de Middellandse Zee. De vondst nabij Ostia van een Sardijns bronzen modelbootje uit de 8ste eeuw v.Chr. is veelbetekenend tegen de achtergrond van de Phoenicische kolonisatie van Sardinië (afb. 2). Te oordelen naar de verspreiding van import-aardewerk uit deze periode, verliep de uitwisseling van goederen vanaf dat punt langs de rivieren landinwaarts.



Afb. 2. Bronzen modelbootje uit Sardinië, rond 1868 gevonden aan de monding van de Tiber en thans in het Hermitage te Lenigrad; 8ste eeuw v.Chr.

De handel draaide in hoofdzaak om metaal, waarbij het Etruskische *Veii*, aan de bovenloop van de Tiber, een voorname rol speelde. De strategische positie van Rome in dit traject bewees onmiddellijk haar waarde. Archeologische vondsten van het *Forum Boarium* wijzen erop dat zich hier vanaf circa 750 v.Chr. Griekse handwerken en handelslieden vestigden. Romeinse legenden over vroege contacten met Griekse immigranten zoals Evander en Griekse halfgoden zoals Hercules, dateren waarschijnlijk uit dezelfde periode. Niet verrassend hebben deze verhalen doorgaans het *Forum Boarium* als decor. Opmerkelijk is ook dat in die legenden voortdurend oeroude Romeinse cultusgebruiken, maar met evident Griekse wortels, een rol spelen. Het geeft aan dat de internationale handel vanaf het prilste begin was ingebed in een religieuze sfeer die beide partijen verbond.¹

Koning Ancus Marcius

In het licht van deze lange voorgeschiedenis wordt het begrijpelijk dat in de 7de eeuw v.Chr., toen de macht van Rome

groeide, de behoefte ontstond om de goudader naar de kust onder Romeins beheer te plaatsen. Bekijken wij de overgeleverde verrichtingen van Ancus Marcius van nabij, dan herkennen wij hierin een goeddoordacht plan om dit te bewerkstelligen.

Met behulp van Lucumo, de bekwame Etruskische raadsheer en generaal die hem later zou opvolgen als koning Tarquinius Priscus, voert Ancus Marcius (afb. 3) de volgende publieke en militaire projecten uit: het creëren van een corridor naar de kust door de onderwerping van de dorpen *Politorium* en *Ficana* op de linkeroever van de Tiber; de verovering van het Maesische woud op de rechteroever ten koste van *Veii*; het verbinden van de twee oevers door middel van een houten brug, de *pons sublicius* bij het *Forum Boarium*; het versterken van de *Janiculus*-heuvel aan de overzijde van de rivier met een fort; het 'organiseren' van de zoutwinning aan de Tiber-monding, met inbegrip van de pannen op de rechteroever, die waren geëkaapt van *Veii*; en tenslotte het stichten van een kolonie aldaar.



Afb. 3. Bronzen munt (*as*) met een fantasieportret van koning Ancus Marcius en zijn grootvader Numa Pompilius. Op de keerzijde verwijzen een Victoria-beeld, twee bogen (van scheepsloodsen?) en de sneb van een schip naar Ancus' stichting van Ostia. Begin 1ste eeuw v.Chr.

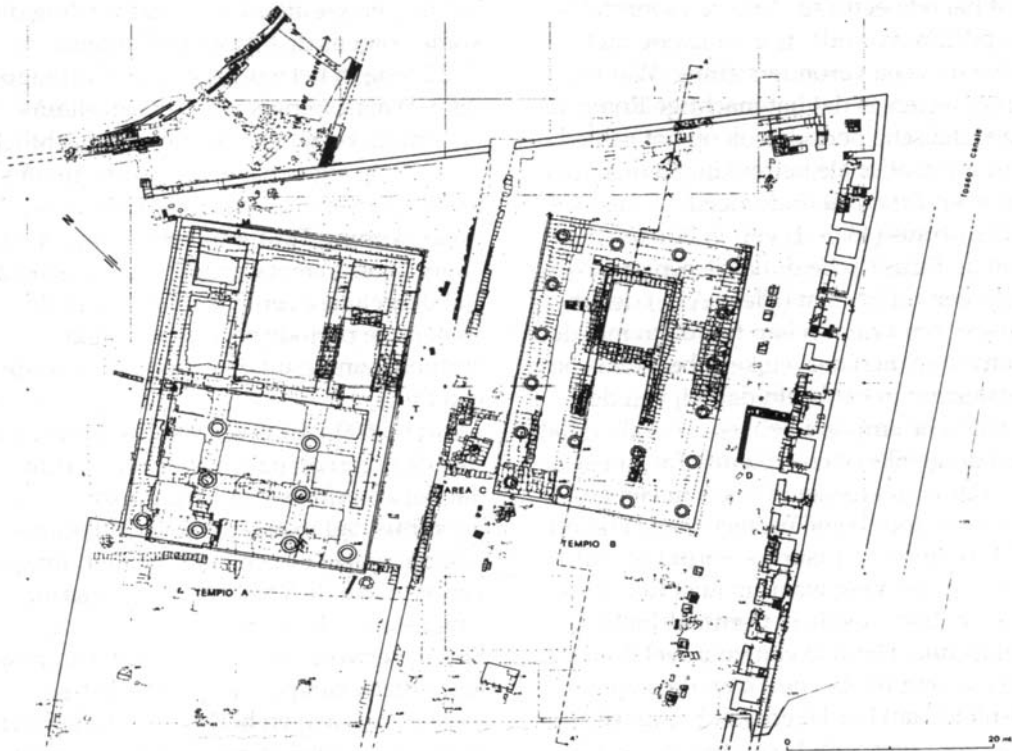
Dit laatste vond plaats in 620 v.Chr., tegen het einde van Ancus' regering. Het is dan ook niet teveel gezegd dat de stichting van Ostia het sluitstuk vormde van zijn levenswerk. Maar anders dan Meiggs meende, zal de nieuwe kolonie niet hebben bestaan uit eenvoudige hutten. Integen-

deel, in de tijd van Ancus Marcius transformeerden de huttendorpen in Latium en Etrurië zich abrupt tot vroeg-stedelijke gemeenschappen met huizen en tempels van steen.²

Ostia in de archaïsche periode

Hoe het stadje aan de monding van de Tiber zich verder ontwikkelde in de 6de eeuw v.Chr., kunnen we vrij precies reconstrueren. De regering van Tarquinius Priscus luidde voor Rome een periode van ongekende bloei in (de zogenaamde Etruskische dynastie). De nieuwe kolonie aan de kust zal hiervan zeker hebben geprofiteerd en flink zijn uitgebreid. We mogen hierbij niet vergeten dat de stichting van Ostia feitelijk het werk was geweest van Tarquinius Priscus zelf, in zijn hoedanigheid van generaal en raadsheer van Ancus Marcius.

Om ons een concreter beeld van het archaïsche Ostia te vormen hoeven we maar te kijken naar de havenplaatsen van *Caere* en *Tarquinia*, die uitvoerig zijn opgegraven. Net als Rome stichtten beide steden tegen het einde van de 7de eeuw v.Chr. satelliet-kolonies aan de kust, die zich in de loop van de 6de eeuw ontwikkelden tot goed gestructureerde emporia. *Pyrgi*, het emporium van *Caere*, was gecentreerd rond twee heiligdommen, waarvan er minstens één gewijd was aan een godheid in wie de Etrusken *Uni* herkennen, de Latijnen *Iuno*, de Grieken *Leukothea* en *Eileithuia* en de Carthagers *Astarte*. Het waren godinnen die in functie niet wezenlijk van elkaar verschilden en daarom bewust werden versmolten tot één internationaal erkende godheid. Opgravingen in *Gravisca*, het emporium van *Tarquinia*, hebben een soortgelijk multicul-



Afb. 4. Het tempelcomplex in *Pyrgi*, het emporium van *Caere*; 6de eeuw v.Chr. Naar men vermoedt, waren de kleine vertrekjes langs de oostzijde de 'peeskamertjes' van de *scorta pyrgensia*, de tempelprostituees.

tureel heiligdom blootgelegd. Hier werden Aphrodite, Hera, Demeter en Adonis vereerd, godheden die iedere Griek of Carthager moeten hebben angesproken. Bij het heiligdom van *Pyrgi* werd zelfs tempelprostitutie bedreven, een vertrouwd gebruik voor Punische en Griekse zeevaarders, dat moeiteloos door de Italische handelspartners werd overgenomen (afb. 4). Aan de deur van één van de *Pyrgi*-tempels was een lange inscriptie bevestigd, geschreven op bladgoud, waarin de koning van *Caere* tweetalig, in het Etruskisch en het Punisch, de stichting van het heiligdom proclameerde. Kortom, het beeld dat de opgravingen in deze havenplaatsen ons verschaffen, is dat van bloeiende centra van internationaal verkeer, waarbinnen tempels min of meer de rol van handelsambassades vervulden.

Een emporium in Rome

Dat het 6de-eeuwse Ostia een soortgelijk emporium vormde, is vooralsnog niet meer dan een veronderstelling. Wat we zeker weten, is dat het machtige Rome van de archaische periode ook op het gebied van internationale betrekkingen niet voor *Caere* en *Tarquiniā* onderdeed. De historicus Justinus (43. 3. 4) vertelt hoe ten tijde van de Etruskische dynastie een groep jongelingen uit *Phocaea* (Klein-Azië) de Tiber opvoer om vriendschap te sluiten met de Romeinen. Een dergelijke gebeurtenis past uitstekend in het beeld dat wij van de archaische emporia hebben, vooral omdat een dergelijke overeenkomst zal zijn gesloten onder het toezien van een godheid die door beide partijen werd erkend.

De notitie van Justinus werpt bovendien licht op de vraag waarom juist Rome zo'n aanzienlijke positie in Centraal-Italië bekleedde. Het had een voordeel door zijn unieke ligging aan de Tiber, die vanaf Ostia tot aan het Tibereiland bevaarbaar was voor (groeide) zeeschepen. De rivier vormde zo een directe as tussen de kust en de stad, met Ostia aan het ene uiteinde en

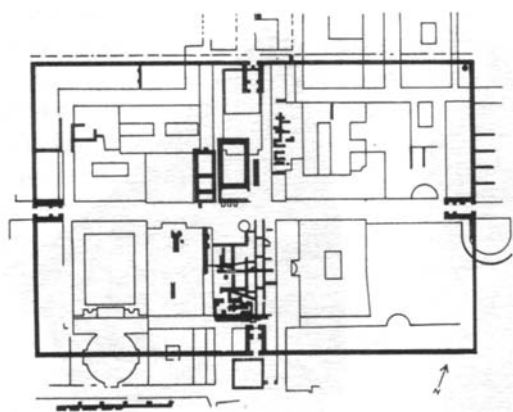
het *Forum Boarium* aan het andere. En terwijl het emporium van Ostia nog op ontdekking wacht, is het 'filiaal' in Rome archeologisch wel bekend.

Opgravingen bij het kerkje van S. Omobono, in het hart van het *Forum Boarium*, hebben aangetoond dat dit gebied tussen de late 7de eeuw en gehele 6de eeuw v.Chr. een totale transformatie onderging. De oude rundermarkt annex handelsplaats werd omgebouwd tot een monumentaal en ultra-modern emporium, dat van alle gemakken was voorzien, inclusief multiculturele heiligdommen en tempelprostituties. Zo blijkt opnieuw hoe nauw de geschiedenis van het *Forum Boarium* is verweven met die van Ostia.

Tussen Koningstijd en castrum

Het emporium van Ostia zal in vol bedrijf zijn geweest toen de Etruskische monarchie in 509 v.Chr. ten val werd gebracht. Dat mogen we afleiden uit het verdrag dat Rome volgens de historicus Polybius (3. 22) nog in hetzelfde jaar met Carthago sloot. Waarschijnlijk was het een slimme diplomatieke zet van de nieuwe machthebbers om op eigen naam een overeenkomst te vernieuwen die eerder door de verjaagde koning Tarquinius Superbus of zijn voorganger(s) met Carthago was gesloten. Dat dergelijke overeenkomsten al in de archaische periode bestonden, blijkt ondubbelzinnig uit de genoemde inscriptie van *Pyrgi*.

Kort na 500 v.Chr. verliest Rome echter al snel de greep op het enorme territorium dat het als erfenis van Tarquinius Superbus had overgenomen. De Latijnen komen in opstand en zuidelijk Latium gaat verloren aan de Volsken. De belangrijke havenstad *Antium*, 50 kilometer onder Rome, verwordt tot een bolwerk van piraterij. Intern kampt Rome met ernstige sociale onrusten en herhaaldelijke hongersnood. De algehele neergang waaraan de stad in de 5de eeuw onderhevig is, uit zich onder meer in een drastische terugval van



Afb. 5. Het republikeinse *castrum* van Ostia (reconstructie); begin 3de eeuw v.Chr.

internationale contacten. Dit zal zijn uitwerking op Ostia niet hebben gemist. De rechteroever van de Tiber gaat weer verloren aan *Veii* en het *Forum Boarium* ondergaat een fase van diep verval. In Livius' verslag van de 5de eeuw v.Chr. wordt Ostia slechts tweemaal genoemd (14. 13–16 en 14. 30. 5–6), terloops en in situaties die duidelijk maken dat er van een internationaal emporium geen sprake meer was.³

Het republikeinse Ostia

Tot voor kort was men het er over eens dat het *castrum*, het rechthoekige fort op de plaats van het latere forum van Ostia, in de 4de eeuw v.Chr. werd gesticht (afb. 5). Dit ondanks het feit dat Livius, wiens geschiedwerk voor deze periode toch volledig is overgeleverd, geen enkele melding maakt van de gebeurtenis. Bij gebrek aan beter hebben geleerden hun best gedaan om met behulp van 'omliggende' gegevens de stichting van het *castrum* in een plausibel historisch kader te plaatsen.

Als een betrouwbare *terminus post quem* geldt de definitieve verovering van *Veii* in het jaar 396 v.Chr. De nieuwe kolonie met fort kan immers pas een zinvolle functie hebben vervuld vanaf het moment dat Rome de gehele monding van de Tiber (weer) in bezit had. Een absoluut zekere

terminus ante quem is het jaartal 267 v.Chr., toen Rome een nieuwe magistratuur voor de vloot instelde en één van de ambtenaren permanent zitting liet houden in Ostia (Lydus, *De magistratibus* 1. 27). Drie jaar later brak de Eerste Punische Oorlog uit en zou Rome voor het eerst geschiedenis maken als zeevarende macht.

Binnen deze ruime grenzen vinden wij een eerste aanknopingspunt voor een mogelijke stichtingsdatum van het *castrum* in de jaren 349/348 v.Chr. Livius (7. 25. 4) vertelt dat Griekse schepen toen plundertochten uitvoerden op de kust van Latium tussen *Antium* en de Tibermonding; aansluitend werd het zeecontract tussen Rome en Carthago vernieuwd (Livius 6. 27. 2 en Diodorus Siculus 14. 69. 1). Het lijkt aannemelijk dat op dat moment ook de vervallen havenplaats nieuw leven werd ingeblazen om de plundersaars een halt toe te roepen. Een tweede aanknopingspunt is het jaar 338 v.Chr., toen Rome, na anderhalve eeuw verwoede oorlog met Latijnen en Volsken, eindelijk de hegemonie over Latium wist te herwinnen. Het was bij die gelegenheid dat de vloot van het vijandige *Antium* werd ontmanteld. De snebben van de veroverde schepen werden triomfantelijk op het Forum Romanum getoond en voor altijd aan het sprekerspodium bevestigd, dat sindsdien *Rostra* ('de snebben') heette. Met de val van *Antium* was Rome weer heer en meester over de hele kustlijn van Latium. Dit moet haast wel betekenen dat de militaire kolonie in Ostia nu operationeel was. De oudste aardewerk-vondsten uit het *castrum* sluiten goed aan bij deze historische reconstructie: ze leveren dateringen op tussen 380 en 340 v.Chr.⁴

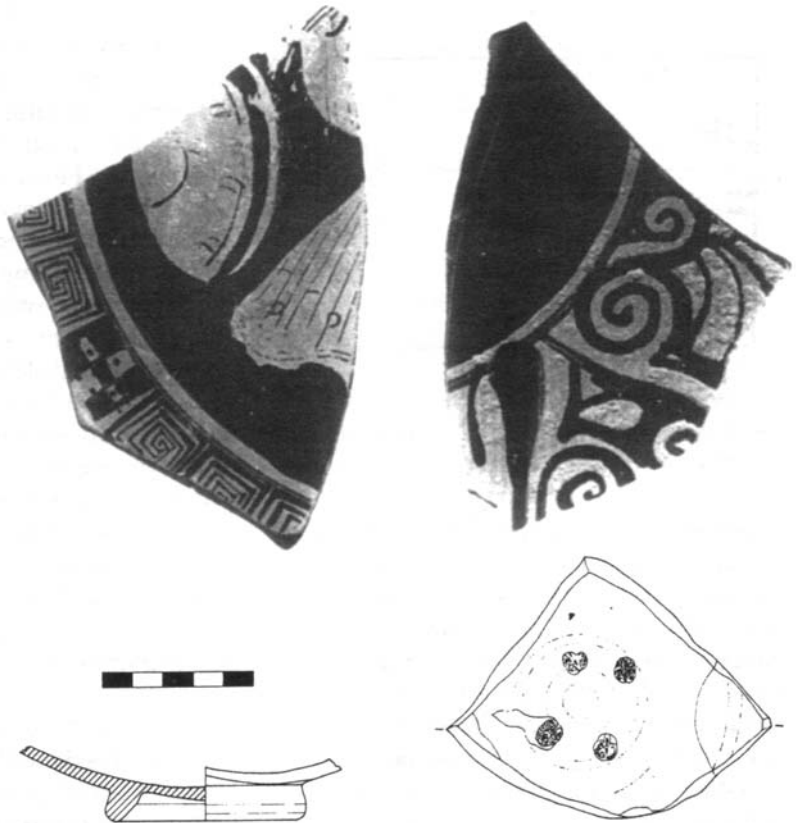
Nieuwe jaartallen, nieuwe discussie

Zo dacht men tenminste tot 1988, toen de altijd eigenzinnige Filippo Coarelli een knuppel in het hoenderhok wierp. Volgens hem was het *castrum* al in de late 5de eeuw v.Chr. gesticht, dus vóór de verovering van *Veii*. Hij baseerde zich hoofd-

zakelijk op het feit dat het fort is gebouwd uit een soort tufsteen die alleen bij de stad *Fidenae* voorkomt. Hieraan kent hij grote betekenis toe, omdat na de verovering van *Veii* in 396 v.Chr. vooral de steengroeven van deze stad werden geëxploiteerd (de zogenaamde *Grotta Oscura*-tuf, die een duidelijk andere structuur heeft). Aangezien Livius de verovering van *Fidenae* in 435 v.Chr. plaatst (4. 22. 2), is de conclusie voor Coarelli duidelijk: de bouw van het fort moet kort na dien zijn begonnen en vóór de val van *Veii* zijn voltooid.

De discussie is er niet eenvoudiger op geworden nu Archer Martin recentelijk (1996) een datering heeft gelanceerd die weer veel lager ligt dan de algemeen geaccepteerde datum. Sondages langs de funderingsmuren van het *castrum* blijken namelijk uitsluitend vondsten op te leveren uit de periode tussen 300 en 275 v.Chr. En zo schuift de stichtingsdatum van het *castrum* op naar de vroege 3de eeuw v.Chr.!

Twee zulke contrasterende visies vragen om commentaar. Wat betreft de 'hoge' datum: het is voor de lezer nuttig te weten dat het poneren van revolutionaire dateringen voor antieke gebouwen op basis van de gebruikte steensoort één van Coarelli's stokpaardjes is. Maar veel archeologen zijn terecht nogal sceptisch



Afb. 6. Scherven uit het *castrum*. Boven: twee fragmenten van een roodfiguurige Attische drinkschaal, 375–350 v.Chr. Onder: bodem van een zwartgevernist bord met stempeldecoratie, 300–275 v.Chr.

over deze methode, omdat ons weinig tot niets bekend is van de overwegingen die een rol speelden bij het ontginnen van steengroeven. De 'lage' datum daarentegen moeten wij naar mijn mening serieus nemen. Want terwijl alle eerdere dateringen geforceerd zijn afgeleid uit historische gegevens, en dus sterk hypothetisch van aard zijn, is deze datering tot nu toe de enige die op hard archeologisch bewijsmateriaal stoelt.⁵

4de eeuw of 3de eeuw?

De eerste vraag die zich dan opdringt, is hoe een datum tussen 300 en 275 v.Chr. valt te rijmen met de genoemde scherven van 4de-eeuws aardewerk die ook in het *castrum* zijn opgegraven. Welnu, deze

scherven zijn allemaal afkomstig van beschilderde mengvaten en drinkschalen. Dergelijk luxe aardewerk behoorde zeker niet tot de standaard keukenuitrusting van een legerplaats. Wel werd het vaak als wijgeschenk in tempels achtergelaten. En inderdaad zijn er aanwijzingen dat zich op de plaats van het latere *castrum* een heiligdom heeft bevonden dat minstens tot de vroege 5de eeuw v.Chr. teruggaat, en waarschijnlijk zelfs tot de tijd van het archaische emporium. Het is daarom goed mogelijk dat de 4de-eeuwse scherven eigenlijk niets met het *castrum* te maken hebben, maar met een oudere fase van Ostia.

Een tweede vraag die opkomt is wat er dan hapert aan de oudhistorische argumenten die voor een stichting kort na 350 v.Chr. lijken te pleiten. Ook hier blijkt het verhaal niet zo stevig in elkaar te zitten als men op het eerste oog zou denken. Het feit dat het Romeins-Carthaagse zeeverdrag in 348 v.Chr. werd vernieuwd wil nog niet zeggen dat de vervallen havenaanleg in Ostia meteen werd herbouwd en versterkt met een fort. Rome bezat sinds de archaische periode immers ook een havenplaats in de stad, de *Navalia* bij het Tibereiland. Zonder twijfel heeft Rome in de loop van de 5de eeuw v.Chr., toen het niet meer in staat was een effectieve controle over de kuststrook uit te oefenen, zijn schepen samengebracht binnen de stadshaven. Dat de *Navalia* tot ver in de 4de eeuw in gebruik bleven als dé scheepsvoorziening van Rome, blijkt wel uit gebeurtenissen na de verovering van *Antium*. De buitgemaakte vloot, aldus Livius (8. 14. 12), 'werd deels overgebracht naar de *Navalia* te Rome, deels verbrand'. Het opmerkelijke feit dat Ostia niet wordt genoemd, sluit direct aan bij het even opmerkelijke gegeven dat een deel van de vloot werd vernietigd. Het verraadt dat Rome maar weinig emplooi had voor deze kostbare oorlogsbuit, niet meer in ieder geval dan de beperkte capaciteit van de *Navalia* toe-

liet. En als Rome in deze jaren al de behoefte voelde om een meer directe toegang naar zee te creëren, wat heel waarschijnlijk is, dan was met de verovering van *Antium* ruimschoots in die behoefte voorzien: de haven van *Antium* (Anzio) geldt tot op de huidige dag als de beste in Latium.

Zo blijkt dat de gebeurtenissen tussen 349 en 338 v.Chr. goed beschouwd geen aanwijzing bevatten voor het bestaan van een versterkte havenplaats in Ostia, zoals altijd is aangenomen. Het tegendeel is waar: de stichting van het republikeinse Ostia moet ná 338 v.Chr. hebben plaatsgevonden. Als veilige 'ondergrens' staat nog steeds het genoemde jaartal 267 v.Chr., toen een speciale magistratuur voor de vloot in Ostia werd geïnstalleerd. Dit zijn dus de twee marges waarbinnen gezocht kan worden naar een plausibele stichtingsdatum voor het *castrum*.

De komst van Aesculapius naar Rome

Sinds Archer Martin zijn 'lage datering' poneerde, heeft alleen de Italiaan Fausto Zevi een suggestie gedaan voor een nieuwe historische inkadering. Zijn gedachten gaan uit naar het jaar 312 v.Chr., toen Rome voor het eerst twee 'scheepsambtenaren' aanstelde, de *duumviri navales* (Livius 9. 30. 4). Zeker is dit een aanwijzing dat Rome zich nu opnieuw begon te oriënteren op zee. Maar helaas vertelt Livius er niet bij waar deze scheepsambtenaren zitting hielden. We moeten er dus rekening mee houden dat hun activiteiten waren gericht op schepen die in de *Navalia* waren gelegerd of in de haven van *Antium*.

Dat dit niet denkbeeldig is blijkt uit de overlevering met betrekking tot de god Aesculapius, die in 292/291 v.Chr. vanuit Epidaurus naar Rome werd gehaald in de gedaante van een slang. In zijn boek met historische anekdotes vertelt Valerius Maximus (1. 8. 2) hoe het schip dat de godheid vervoerde, aanmonsterde in de haven van *Antium*. Hier ontsnapte de slang om zich drie dagen schuil te houden in een

naburig heiligdom, hoog genesteld in een boom. Toen de slang eindelijk weer aan boord was gelokt, voer de boot ijlings door naar de Tibermonding en stroomopwaarts tot aan de *Navalia*. Daar glipte de slang opnieuw van boord en zwom naar het Tibereiland, waar vervolgens zijn nieuwe heiligdom werd gebouwd. Niet alleen de rol van de *Navalia* in dit verhaal, maar ook die van *Antium* stemt tot nadenken. Waarom zou een schip met zo'n belangrijke lading aan boord aanmonsteren in *Antium* als de thuishaven reeds in zicht was? Ook het vervolg van de vertelling, waarbij het schip direct doorvaart naar de *Navalia* zonder dat Ostia wordt genoemd, laat maar één conclusie open: in 292/291 v.Chr. was het republikeinse *castrum* nog niet gebouwd en fungeerde de zeehaven van *Antium*, samen met de stadshaven, als de enige scheepsvoorziening van Rome.

De haven van *Antium* bleek echter niet erg geschikt als 'gezicht naar zee' voor internationale betrekkingen. De geograaf Strabo (5. 3. 5) vertelt hoe eerst Alexander, koning van Epirus, en later Demetrius Poliorcetes zich bij Rome beklagden over aanhoudende piraterij vanuit *Antium*. Omdat Rome deze stad onder beheer had, werd het ook verantwoordelijk gehouden voor het wangedrag van de Antiaten. De eerste episode, met Alexander van Epirus, speelt zich af tussen 332 en 326 v.Chr., de tweede rond 300 v.Chr. ('dertig jaar later', zegt Strabo). Dergelijke incidenten kunnen ertoe hebben geleid dat Rome alsnog besloot een eigen militaire haven te bouwen aan de monding van de Tiber, onder direct beheer en bewaakt door een permanent garnizoen. Maar de wijze waarop Aesculapius zijn entree maakte in Rome, geeft aan dat zulke plannen in 293/292 v.Chr. nog niet waren gerealiseerd. Vijftien jaar later wel. Justinus (18. 3. 4) weet te berichten dat Carthago in 278 v.Chr., tijdens de oorlog met Pyrrhus, een vloot van 120 schepen uitstuurde om Rome te helpen. Deze vloot landde in

Ostia, niet in *Antium*. Dit is de eerste duidelijke aanwijzing voor het bestaan van een havensterkte te Ostia.

De komst van Aesculapius naar Rome blijkt ook in een ander opzicht relevant voor de discussie over de stichtingsdatum van Ostia. De voorgeschiedenis van dit verhaal is dat Rome in 293 v.Chr. werd geplaagd door een verwoestende epidemie. Omdat de inheemse goden niet in staat bleken het onheil te keren, besloot men een gezantschap te sturen naar de helende god van Epidaurus. De consuls waren echter in oorlog verwikkeld, zodat de missie een jaar werd uitgesteld. Zo schrijft Livius in de laatste regels van zijn tiende boek. Het aansluitende boek XI, waarin de tocht van het gezantschap zonder twijfel was beschreven, en de boeken XII–XX, zijn helaas verloren gegaan. Dit verklaart waarom de stichtingsdatum van het republikeinse Ostia ons niet uit historische bronnen bekend is.⁶

Conclusie

Ostia kan zich beroepen op een lange voor-geschiedenis, die onlosmakelijk is verbonden met de winning van zout aan de Tibermonding en de parallelle ontwikkeling van het *Forum Boarium* te Rome. De traditionele stichting van Ostia door koning Ancus Marcius, in de late 7de eeuw v.Chr., zal eerder de structurering van een bestaande nederzetting hebben betekend dan een nieuwe vestiging. Vanaf dat moment werd Ostia omgebouwd tot een vooruitgeschoven handelspost van Rome, enerzijds gericht op het controleren van de zouthandel en anderzijds op grootschalige handel met Grieken en Carthagers. Het emporium beleefde een bloeitijd in de 6de eeuw v.Chr., maar raakte na het einde van de Koningstijd snel in verval. Aansluitend leidde de kustplaats een slapend bestaan, tot de kolonie opnieuw werd gesticht en versterkt met een fort.

Naar het lijkt hebben de 4de-eeuwse

scherven uit het *castrum* de geleerden op een dwaalspoor gezet waar het de stichting van het republikeinse Ostia betreft. Waarschijnlijk gaat het om (fragmenten van) wijgeschenken uit een ouder heiligdom op dezelfde plek. De nieuwste opgravingsgegevens wijzen erop dat het *castrum* moet zijn gebouwd tussen 300 en 275 v.Chr. Historische gegevens suggereren een verdere inkadering tussen 292/291 v.Chr., toen de god Aesculapius naar Rome werd gehaald maar het *castrum* blijkbaar nog niet bestond, en het aanmonsteren van een Carthaagse vloot te Ostia in 278 v.Chr. De herstichting werd waarschijnlijk beschreven in Boek XI van Livius, dat niet is overgeleverd.

NOTEN

1. De relatie tussen de *Via Salaria*, het *Forum Boarium* te Rome en het vroegste Ostia is uitvoerig besproken door F. Coarelli, *Il Foro Boario*.

Dalle origini alla fine della Repubblica (Roma 1988).

2. De meest uitgebreide overlevering over de stichting van Ostia door koning Ancus Marcius is te vinden in Livius, *Annalen* I. 3 en in Dionysius van Halicarnassus, *Romeinse Oudheden* 3. 44.

3. Voor een reconstructie van de roerige tijden die Rome en Latium doormaakten na de val van de monarchie in 509 v.Chr., zie D.J. Waarsenburg, *Satricum, de tempels en de Lapis Lampas* 29/1 (1996) 27–45.

4. Alle literatuur over de stichtingsdatum van het republikeinse *castrum* is verzameld in F. Zevi, *Sulle fasi più antiche di Ostia*, in Gallina Zevi-Claridge (ed., 1996) 69–89.

5. Een 5de-eeuwse datering van het *castrum* geeft Coarelli in zijn bijdrage *I santuari, il fiume, gli empori*, *Storia di Roma* I (Torino 1988) 127–151. Voor de 3de-eeuwse datering zie A. Martin, *Un saggio sulle mura del castrum di Ostia* (Reg. I, x 3), in Gallina Zevi-Claridge (1996) 19–38. Het verhaal van Aesculapius' tocht naar Italië wordt ook verteld door de *Auctor de viris illustribus*, in *Aesculapii Romam advectio*; en door Ovidius in diens *Metamorfosen* 15. 622–744.